

УДК 3.085

Титаренко О. Г.

ІСТОРИЯ РОЗВИТКУ КАТЕГОРІЇ «ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ» У СОЦІАЛЬНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Стаття посвячена соціально-філософському аналізу відповідальності суб'єктів діяльності. В роботі отстаивается позиція, що відповідальність завжди зв'язана з нормами діяльності і може бути введена тільки там, де вони існують.

Ключевые слова: *відповідальність, норма, свобода.*

The article is devoted to the social-philosophical analysis of the responsibility of activity subjects. The position about the responsibility's being related to the norms of activity and the possibility of being entered only wherein they exist is defended.

Keywords: *responsibility, norm, freedom.*

Відповідальність – складне і багаторівневе явище. Тому проблема відповідальності є предметом наукового інтересу фахівців різних галузей – філософії, соціології, політології, психології. Поняття «відповідальність» має ту специфічну особливість, що воно органічно вплетене у всі сфери діяльності людей. Доцільне налагодження різних зв'язків і відносин немислимо без відповідальності суб'єкта. Тому проблема відповідальності заслуговує на найпильнішу увагу з боку дослідників, які вивчають раціональну впорядкованість усіх соціальних процесів, що простежують залежність соціальних спільностей і структур у цілісній системі суспільства.

Питання про вирішення проблеми відповідальності в соціальній філософії тією чи іншою мірою розроблено як у зарубіжній (Платон, Арістотель, П. Гольбах, К. Гельвецій, Д. Дідро, І. Кант, І. Фіхте, Ф. Гегель, Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Юм, Дж. С. Мілль, Дж. Хосперс, К. Хорні, Е. Фромм, М. Шелер, Г. Плеснер, Е. Кассієрер Ж-П. Сартр, А. Камю, К. Ясперс, М. Марсель, Е. Муньє, М. Бубер, В. Франкл, Л. Жердін), у радянській (Е. А. Ануфрієв, Л. П. Буєва, Л. І. Белецька, Н. А. Головка, А. І. Ореховський, А. Т. Панова, В. Д. Плахова, А. Ф. Плахотний, Н. П. Соколова, Н. Д. Табунова, В. А. Шабаліна), так і в українській філософії (Т. І. Філатова, Е. Ю. Мошинська, Д. Л. Коник, І. Г. Тимошук, А. М. Сичивіца, С. В. Баранова, А. В. Краснокутський, М. В. Лемковський).

Мета статті – здійснити соціально-філософський аналіз розвитку категорії відповідальності. Об'єктом дослідження є філософські концепції і підходи до аналізу відповідальності суб'єкта діяльності. Предметом дослідження є відповідальність суб'єкта діяльності.

У статті автор обстоює позицію, що відповідальність завжди пов'язана з нормами діяльності і може бути введена тільки там, де вони існують. Напрями дослідження проблеми відповідальності, що історично склалися, можуть бути у зв'язку з цим визначені як окремі аспекти відповідальності, пов'язані з наявними

юридичними, професійними і морально-етичними нормами діяльності.

Уже в античній Греції, насамперед у працях Платона, було чітко сформульовано питання про те, якою мірою людина свідомо й добровільно є творцем своїх вчинків і, отже, якою мірою вона за них відповідальна. Платон визнає за людиною можливість вільного вибору і тим самим відповідальність за свої вчинки.

Проблему відповідальності розробляв також Арістотель, зокрема його вчення про довільні і мимовільні дії, які зазвичай інтерпретують у традиціях діалектики свободи і відповідальності [6, с. 44]. І це правомірно. У «Нікомаховій етиці» Арістотель характеризує етику й політику як науки про діяльність, пов'язані з вільним вибором, як здійснює відповідальна за свої вчинки людина. У зв'язку з цим Ф. Кессіді справедливо підкреслює, що Арістотель «зробив людину відповідальною за свою долю і благополуччя» [2, с. 20].

Антична філософія поступово йшла до осмислення суті відповідальності. При цьому намітилися два підходи до проблеми: 1) відплата – справедливість – борг; 2) причинність – свобода – совість.

Потреба з'ясувати міру відповідальності людини за провини викликала до життя філософську проблему співвідношення вільної волі і зумовленості, крім волі, проблему свободи і необхідності в поведінці людини.

На певній стадії розвитку теорії і соціальної практики стало зрозуміло, що людина є безпосередньою причиною вчинку. Але спроба пояснити причину такої саме поведінки, одного, а не іншого вчинку, наштовхувалася на необхідність з'ясувати співвідношення добровільного і вимушеного, свідомого і несвідомого, об'єктивного і суб'єктивного, вільного і необхідного, тобто з'ясувати, якою мірою сама людина свідомо і добровільно стала творцем (причиною) вчинку.

Виникнувши свого часу як «допоміжна» проблема для визначення міри відповідальності в праві й етиці, антиномія «свобода – необхідність», збагатившись новими аспектами, стала надалі однією з центральних філософських проблем. Саме рішення питання про суть і зміст відповідальності потрапляло у все більшу залежність від того, як той або інший філософ вирішував названу антиномію.

Урешті-решт, у західній філософії стало аксіомою положення, що відповідальність і свобода – взаємозв'язані й взаємообумовлені явища і поняття. Там, де немає свободи, – немає і відповідальності. Але очевидно, що сам факт зв'язку відповідальності зі свободою волі не вичерпує суті відповідальності. Головне, що потрібно з'ясувати, – як співвідносяться свобода і відповідальність, тобто який характер їх зв'язку. З самого виникнення цієї проблеми відповідальність – у будь-якій з її форм – розглядали як засіб необхідного обмеження свободи волі.

Проте через панування метафізичного методу у філософії і неможливості за того рівня знань дати наукове розуміння суті суспільних відносин виникає два підходи до проблеми: детермінізм і лібертеріанізм – доктрина свободи волі. Тому вирішення проблеми становить великі труднощі. Для прихильників крайнього, «жорсткого» детермінізму є очевидним той факт, що послідовне проведення їх теорії має шкідливі практичні результати – виправдання всякого зла, злочинів, що творяться в світі, до віднесення відповідальності за те, що відбувається на якісь таємничі всемогутні сили,

що стоять за вчинками людей. Якщо людина не могла не вчинити так, бо все було зумовлено заздалегідь, то немає підстав закликати її до відповіді за скоєне. Це примушувало прихильників детермінізму шукати інші шляхи вирішення проблеми.

У свою чергу, для найбільш крайнього напрямку, який проголошує абсолютність свободи, очевидно, що ця свобода обмежується в практиці конкретного соціального життя. Можна не визнавати цього обмеження в теорії, але не можна не зважати на нього насправді. Не випадково волонтаризм доповнюється визнанням соціальних законів, які багато в чому детермінують вчинки людини.

У філософії Нового часу найбільш яскраві приклади обґрунтування відповідальності з детерміністських позицій знаходимо у Т. Гоббса, Дж. Локка і Д. Юма. Т. Гоббс просто замінив антиномію «свобода – детермінізм» парою категорій «свобода – примушення». Цивільні закони – результат суспільного договору. Втрачаючи частину природної свободи, громадяни отримують умови для благочинства, але стаючи при цьому підзвітними. Підзвітність – політична відповідальність – втрата частини свободи заради збереження останнього. Свобода – це здатність діяти або не діяти згідно з детермінацією волі. Таким чином, Т. Гоббс знаходить вихід з положення, фактично відмовившись від вирішення антиномії. Дж. Локк, у цілому поділяючи цю концепцію, поділяє закони на три види – цивільні, божественні й моральні. Це – спроба визначити специфіку різних форм буття через визначення специфіки законів. Т. Гоббс і Дж. Локк не заперечували свободи взагалі, але вважали, що свобода полягає лише в здатності діяти або не діяти відповідно до необхідності – детермінації волі.

Цей погляд висловлювали і французькі матеріалісти XVIII століття. П. Гольбах писав: «Коли говорять, що природа створює всіх людей вільними, цим зовсім не хочуть сказати, що люди народжуються незалежними один від одного. Щойно між людьми встановлюються певні взаємини, вони підкоряються твердим нормам, або регламентації; все своє життя вони підвладні законам, що наказують їм природою і розумом; нарешті, на них розповсюджуються закони суспільства, які, якщо вони справедливі, є не що інше, як правильне тлумачення законів природи і розуму».

Концепцію свободи, яку розробили філософи епохи Французької революції, можна зрозуміти в світлі того політичного завдання, яке вони ставили перед собою: обґрунтувати необхідність буржуазної революції і підпорядкування всіх дій людей цій необхідності.

Бути вільним, – стверджував Ш.-Л. Монтеск'є, – значить робити не те, що побажаєш, а те, чого повинен бажати [5, с. 288–289]. Етична однобічність обертається тут вищою політичною доцільністю.

Приблизно через сто років після Т. Гоббса Д. Юм, відроджуючи лінію Арістотеля, висунув припущення, що причинність у суспільних явищах інша, ніж у природі. При цьому він запропонував розрізняти два види причинності: об'єктивну – у природі і частково суб'єктивну – у сфері людської діяльності. Саму причинність учений розумів не як примушення, а як регулярну послідовність причин і наслідків. Уведення в детермінізм суб'єктивного елемента – це спроба відійти від фаталізму, знайти гнучкіше вирішення антиномії детермінізму і свободи волі. Д. Юм поклав

початок так званому «легкому» детермінізму у філософії.

Оскільки вільні дії – це детерміновані, але не вимушені дії, остільки морально підзвітний індивід тільки тоді, коли вчинок є результат його власного характеру, схильностей, тобто індивід відповідає за те, що було детерміноване його власною індивідуальною природою.

Звідси бере початок лінія, яка в сучасній філософії розглядає свободу як самодетермінацію. І сьогодні продовжується полеміка про співвідношення причинності і примушення.

Англійський філософ першої половини ХІХ століття У. Гамільтон критикував теорію безпричинного хотіння, хоча і був прихильником доктрини вільної волі. Він стверджував, що в думці ми ніколи не уникаємо визначеності та необхідності, але це, проте, не спростовує свободу волі [4, с. 466].

Лінію Д. Юма після У. Гамільтона продовжив Дж. Мілль, який уперше узаконив у філософії сам термін «відповідальність». Учений намагався вивести відповідальність безпосередньо з принципу причинності, а не зі свободи волі, як це робили раніше. Багато прихильників детермінізму, на його думку, «з визнання того факту, що хотіння суть дії причин, прийшли до заперечення людської відповідальності... Що вони заперечували – це справедливість передбачуваного покарання. Дії людини, говорили вони, суть результат її характеру, а вона не винуватець свого власного характеру. Вона утворена для нього, але не ним. Несправедливо карати її за те, чому вона не могла перешкодити. Ми повинні спробувати переконати або запевнити її, що було б краще поступити йому іншим чином, і повинні виховувати всіх, особливо молодь, у звичці й нахилі чинити згідно з обов'язками. Отже, зміщення ідей, що робить підпорядкування людських хотінь закону причинності, мабуть, несумісним з етичною відповідальністю, повинно бути вельми природно для людського духу» [4, с. 426].

В основі характерного для Дж. Мілля утилітаристського розуміння відповідальності лежить ідея соціальної справедливості, ідея врахування зв'язку поведінки індивіда з навколишнім суспільним середовищем. Необхідне суспільне свідомість індивіда усвідомлює, приймає і воно стає принципом поведінки. Всі дії, які, очевидно, є обов'язком людини, вона повинна виконувати під страхом справедливої відповідальності перед суспільством.

Другий напрям у європейській філософії, що мав своїм джерелом теорію І. Канта, намагався вирішити антиномію «детермінізм – свобода» і пов'язану з нею проблему відповідальності шляхом свого роду розподілення «сфер впливу» між детермінізмом і свободою волі. І. Кант розмежовував сферу необхідності – природу і сферу свободи – мораль. Кажучи про несумісність законів обох сфер, учений у той же час зробив цінний внесок у науку моралі – він усупереч розподіленню утверджує необхідність, специфічно моральний детермінізм – борг.

Борг – це моральна необхідність, що підпорядковує свободу волі. Це самопригнічування, самозмушування свободи волі, внутрішня необхідність. І. Кант вважав, що свобода волі є раціональна автономія, якість розумної причинності. В результаті по суті визнають сумісність і свободи, і детермінізму з позицій обох

крайнощів.

Належне є обов'язком, поки воно – зовнішня вимога. Належне стає внутрішньою моральною свободою, коли вся діяльність суб'єкта свідомо підпорядкована його виконанню.

Саме це внутрішнє добровільне ухвалення боргу й перетворення його на принцип свідомої доброї волі є суттєвим моментом відповідальності, який розвинений в екзистенціалізмі С. К'єркегора як вільно-пристрасне ставлення до обов'язків. Ф. Гегель також не розглядав проблему відповідальності як таку. Він виводить моральність зі свободи волі. Саме зі свободи індивіда він визначає провину – як у здійсненні зла, так і добра. Подібно до І. Канта, Ф. Гегель пов'язує провину з тим, що людина є вільною причиною своїх вчинків, він бачить вищий прояв моральності в боргу [1, с. 502].

Б. Спіноза, а потім І. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, кажучи про свободу людини, по суті припускали зв'язок її з розумною відповідальністю вільної людини за свою поведінку.

У ХІХ столітті С. К'єркегор був майже невідомий і тому не зробив тоді впливу на хід дискусій навколо проблеми відповідальності. Але в ХХ столітті категорія боргу, багато в чому дискредитована в теорії і заперечувана в практиці, була замінена категорією відповідальності, ще змістовнішою, такою, що виражала обидві сторони відносин – особу і суспільство. І ідеї С. К'єркегора, багато в чому трансформовані, були підняті на щит в екзистенціалізмі, а категорія відповідальності стала однією з найголовніших у соціальній філософії й етиці.

Отже, в різні епохи по-різному розцінювали співвідношення соціального і морального аспектів цієї проблеми, зовнішньої і внутрішньої відповідальності, її зв'язку з людською свободою. Але загалом коло питань, що розкривають зміст поняття відповідальності, оберталося навколо проблеми соціальної свободи – спроби ставити й вирішувати проблему відносин індивіда й суспільства.

Абсолютизація двох підходів до проблеми виражається у двох теоріях, що намагаються вирішити цю проблему сучасною мовою: теорії психоаналізу і екзистенціалізму.

Теорія психоаналізу (Дж. Хосперськ, Мукерджі, К. Хорні, Е. Фромм) стверджує, що всі вчинки, помисли, душевні рухи, хвилювання людини можуть бути тільки такими, які вони є, що людина не могла діяти інакше, ніж вона діяла, що ні розум, ні відчуття, ні воля людей не владні що-небудь змінити в їх поведінці.

Уся система людської поведінки детально детермінована або ззовні (соціальне оточення, виховання), або зсередини (спадковість, характер). Причому особливу і вирішальну роль в детермінації вчинків відіграють так звані підсвідомі сили, дію яких може навіть не фіксувати мислення агента. Воля людини не є силою, що стоїть над потоком подій, – сама воля підхоплена цим потоком, рухається вздовж нього. Оскільки ж немає свободи – немає і відповідальності.

Інша крайність у вирішенні проблеми – абсолютна відповідальність як результат абсолютної свободи. Ця позиція найяскравіше виражена у філософії Ж.-П. Сартра. Його теорія виходить з антагонізму суспільства і особи, яка існує в умовах

суспільства, з розірваного необхідного зв'язку частини і цілого, із зіставлення одного з одним. Для Ж.-П. Сартра суспільство – це сукупність індивідів, «самостей», розрізаних, розділених внутрішніми непереборними перешкодами.

Філософ ставить питання: а хто ж, окрім мене (і мені подібних), є в суспільстві причиною всіх подій і, отже, хто відповідальний за них? Немає не людських, тобто створених кимось, окрім самих людей, ситуацій. Тому суть відповідальності він розглядає тільки у зв'язку з волею, абстрагуючись від соціальної детермінації.

Виділяючи автономію вибору, Ж.-П. Сартр не враховує, що насправді сфера вибору не є неосяжною. Вона завжди обмежена місцем, часом прояву необхідності, можливостями цієї закономірності. Вибір неминуче зумовлений епохою, соціальним устроєм суспільства, до якого належить людина, професією, громадськими організаціями, її характером, сімейними, побутовими й іншими умовами. Існує безліч зовнішніх і внутрішніх чинників, що обмежують свободу вибору.

Отже, якщо теорія психоаналізу стверджує про відсутність реальної відповідальності індивіда на тій підставі, що воля його цілком вплетена в потік подій і повністю детермінована не залежними від людини стихіями, хоч би і внутрішніми для неї, то, згідно з екзистенціалізмом, індивід несе абсолютну відповідальність за те, що все відбувається навколо на тій підставі, що воля його незалежна від потоку подій, здатна піднятися над ним.

«Ніколи ще раніше в історії на людину не покладалася така велика відповідальність, як сьогодні, бо ще ніколи вона не володіла такою великою – у багато разів збільшеною завдяки техніці – владою над іншими людьми, а також над іншими природними істотами і видами, над всім навколишнім середовищем і навіть над всім живим на Землі» [3, с. 372]. Подібний висновок не є новим, навпаки, він характерний для багатьох філософів, які услід за М. Хайдеггером, К. Ясперсом, Л. Мемфордом пов'язують вищезазвані прояви саме з технікою, яку розуміють достатньо широко.

Висунення проблеми відповідальності на передній план різних досліджень й у фокус розгляду достатньо різноманітної проблематики дозволила деяким ученим зробити достатньо сміливі висновки. Так, наприклад, німецький філософ Х. Йонас стверджує, що на зміну «людині розумній» повинна прийти «людина відповідальна» [9, р. 109], а американський філософ аналітичної орієнтації Дж. Ледд пропонує розглядати відповідальність як сутнісну характеристику людини: «Люди – це особи, що усвідомлюють свої дії, і особи, відповідальні за наслідки своїх дій» [9, р. 109].

Спираючись на пізніші дослідження Х. Йонаса, можна стверджувати, що у філософських системах минулого поняття відповідальності не відіграло центральної ролі. «Фактично ніде в системі етичних норм і філософсько-етичних теоріях минулого поняття відповідальності не відіграє скільки-небудь помітної ролі» [10, с. 120]. Він пояснює це тим, що «відповідальність – завжди є функція, похідна від влади і знання», а вони в той час були настільки обмежені, що в питанні про наслідки «доводилося покладатися на долю і непорушність природного порядку речей» [10, с. 123].

У своїй роботі Х. Йонас робить найбільший акцент на знання як силу і владу,

яке, починаючи з XVIII століття, помітно впливає на соціальну, політичну і технічну діяльність людей.

Але техніка сама по собі, як і демократична форма управління, теж не є феномен, що визначає специфіку XIX–XX століть. Деякі дослідники намагаються зрозуміти унікальність сучасної цивілізації, яку часто називають «західною», виходячи із системи «демократія» – «ринок» – «наука» – «техніка» [7, с. 24] або схожих на цю декількох інших систем [8, с. 3]. По суті справи і Маккіон, і Йонас, і Мітчем, і Ленк, співвідносячи відповідальність з демократією, знанням або технікою, порушують лише окремі аспекти цієї системи, висуваючи їх як підставу, з якої ведуть подальший розгляд проблеми відповідальності.

У сучасній Україні публікації і наукові розробки категорії відповідальності досить нечисленні. Як правило, вони стосуються яких-небудь аспектів відповідальності суб'єкта діяльності.

У дисертації Т. І. Філатової соціальну відповідальність розглянуто як чинник подолання відчуження. Відповідальність як морально-етичне вимірювання особи проаналізовано в дисертації Т. Є. Васильовської.

У роботі О. Ю. Мошинської «Моральний потенціал науки» обґрунтовано положення, що в умовах техногенної цивілізації формується постнеокласична наука, у якій домінантною є єдність науки і людини. Постнеокласична наука досліджує класичну дилему: наука для людини або людина для науки. У роботі доведено, що модусами морального потенціалу науки є гуманізм і відповідальність. Досліджена специфіка цих модусів в українській ментальності.

Д. Л. Коник за матеріалами експертного дослідження робить ряд висновків про специфіку сучасного українського бізнесу, про роль соціальної відповідальності бізнесу в сучасному суспільстві. Питання формування морально-етичної відповідальності особи майбутнього практичного психолога розглянуто в дисертаційному дослідженні І. Г. Тимошук.

А. М. Сичивіца вибрала напрямом свого дослідження проблему моральної відповідальності вченого в контексті суспільно-історичного процесу. У роботі проаналізовано предмет, види, чинники й механізм реалізації моральної відповідальності науковців.

С. В. Баранова розглядає соціально-психологічні механізми формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління. У роботі доведено, що професійна відповідальність колективних суб'єктів управління є результатом віддзеркалення необхідних взаємин у колективі, які характеризують усвідомлену суб'єктом необхідність виконувати професійні вимоги щодо морального і професійного боргу, соціальних норм і можливість відповідати за свої професійні дії перед собою, колегами, колективом і суспільством.

А. В. Краснокутський у дисертаційному дослідженні «Соціально-філософський аналіз феномена влади», обґрунтовує, що дослідження феномена влади передбачає вивчення чотирьох основних сутнісних аспектів: владної сили, цільового і вольового аспектів, соціальної відповідальності. Також у роботі запропоновано розглядати соціальну відповідальність як інтегративний чинник оптимізації розвитку владних

відносин на сучасному етапі розвитку українського суспільства і основну детермінанту оптимізації влади в контексті людської свідомості.

У монографії «Свобода: сучасні вимірювання й альтернативи» досліджено суть і значення феномена свободи в сучасних західних філософських концепціях. Проаналізовано гносеологічні суперечності класичної метафізики й абсолютного ідеалізму як передумови інтерпретацій поняття свободи у філософії екзистенціалізму. Розглянуто онтологічну структуру свободи та проблему самореалізації і «звільнення» особи. Відбито погляди Е. Гуссерля на свободу наукової творчості і відповідальність філософів за долю європейської культури. Розглянуто стратегії свободи в сучасних соціальних і практичних філософських теоріях.

У статті «Соціально-правова відповідальність особи» М. В. Лемковського й інших розглянуто два аспекти соціально-правової відповідальності особи (підсвідомий і свідомий), поставлено завдання їх з'єднати і розкрито чинники процесу формування усвідомленої відповідальності як здібності до саморефлексії й орієнтації на потенційно-можливий аспект дійсності.

Таким чином, можна зробити наступний висновок. Сьогодні ми спостерігаємо, таким чином, посилення інтересу до проблеми відповідальності в усіх елементах системи, що визначає унікальність сучасної цивілізації. На жаль, більшість дослідників розглядають проблему відповідальності окремо в кожному з вказаних елементів, тобто відповідальність влади, відповідальність у бізнесі, відповідальність у науці, відповідальність у техніці. Таке розділення має об'єктну основу, що і обумовлює певну вузькість конкретно-об'єктних концепцій відповідальності. Теоретичний розгляд проблеми в кожному окремому названому випадку багато в чому відповідає традиційній «об'єктній» класифікації науки, яка для сучасної науки стає неадекватною, про що свідчить виникнення нових наукових напрямів, які працюють не з певними типами об'єктів, а з певними типами відносин.

Література:

1. Гегель Ф. Г. Работы разных лет: В 2 т. – Т. 1 / Сост., общ. ред. и вступ. статья А. В. Гулыги. – М., 1970.
2. Кесседи Ф. Этические сочинения Аристотеля // Аристотель. Сочинения в 4 т. – М., 1984. – Т. 4.
3. Ленк Х. Ответственность в технике, за технику, с помощью техники // В кн.: Философия техники в ФРГ. – М., 1982.
4. Милль Д. С. Обзор философии С. Вильяма Гамильтона. – СПб., 1891.
5. Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грещанов. – Мн., 1998.
6. Радлов Э. Очерки истории греческой этики до Аристотеля. Этика Аристотеля. – СПб., 1908.
7. Техника и культура. – М., 1994. – Вып. 3.
8. Этика бизнеса (к определению предмета). – М., 1994.
9. Ladd J. The Ethics of Participation // In.: Participation in Politics. – N.Y., 1975.
10. Jonas H. The Imperative of Responsibility (In Search of an Ethics for the Technological Age). – Chicago and London, 1984.